PROBLEMI

PLURALIZEM V KULTURI

Alain Grosrichard, Struktura seraja
Jacques-Alain Miller, Despotizem Koristnega
Gérard Miller, Poganjki uživanja maršala Pétaina
Mladen Dolar, Prolegomena k teoriji fašističnega diskurza
Slavoj Žižek, Načela stalinizma — kratki kurz
Rastko Močnik, sub pluribus unum
Braco Rotar, Figura zajetja
Matjaž Potrč, Pluralnost in njena omejitev
Nenad Miščević, Ideologija i historija
Ružica Rosandić, Kulturni identitet

Francoska marksistična epistemologija

Rado Riha, Brezzgodovinskost matematične formule?
Eva Bahovec, Cannon ali Freud?
Ivan Groznik, Vedenje, oblast in spol?
Michel Fichant, Ideja zgodovine znanosti
Georges Canguilhem, Objekt zgodovine znanosti

Ob stopetdesetletnici Heglove smrti in Levstikovega rojstva

Slavoj Žižek, Operaciji odtujitve in ločitve pri J. Lacanu ter njuno razmerje do Heglove dialektike
Rastko Močnik, Figurae artis amatoriae

Prispevki k historičnemu materializmu

Marko Kerševan, Produkcijska razmerja in razredni boj

Monumenta teorije označevalca

Miran Božovič, Osvetlitev vzgiba anamnesis v Platonovi filozofiji I.

Filozofske razprave

Tine Hribar, Marxovo pojmovanje družbe kot subjekta
Ivan Urbančič, Epohalno moderni smisel tehnike

Prispevki h konceptualizaciji zgodovine umetnosti in literature

Andrej Drapal, Klč in estetsko
Hans Mayer, Lepenelio

19-2215

ASINARIA

šolstvo: Liza Habič, Saturnalia o

prevod: Radoman Kordić, Nasilje vsakdanjosti

godba: Igor Kramberger, Prikrojena idila ni zastrla zabeleženega naključja.

film: Darko Štrajn, Allenov paradoks

agittrop: Josip Pajk, Ontogeneza in filogeneza — Zdenka Veselič—Žerjav, Pomen falosa II. — Slavoj Žižek, Homologija in njena dialektična konkretizacija — Dobrivoje Živković-Žika, Stališče materialistične teorije v religioznih zadevah.

branje: Jacques Lacan, Štirje temeljni koncepti psihoanalize (S. Žižek) — E. V. Iljenkov, Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marxovom »Kapitalu«; Hotimir Burger, Znanost povijesti (V. Telić) — John Locke, Dve rasprave o vladi I/II; Ursula LeGuin, Leva ruka tame (B. Popović) — John Christopher, Smrt trave; Roberto Vacca, Smrt megalopolisa (B. Popović)

k problematizaciji šolstva: Rastko Močnik, pismo Delu

Številka 209-211 (6-8,1981), letnik XIX

RAZPRAVE

Narodna in univerzitetna knjižnica LJUBLJANA

PROBLEMI 209—211 (6-8, 1981) letnik XIX.

Uredništvo: Rastko Močnik, Rado Riha, Miran Božovič, Ervin Hladnik, Darko Štrajn, Jure Mikuž, Miha Avanzo, Denis Poniž, Drago Bajt, Marjan Pungartnik. Glavni in odgovorni urednik: Slavoj Žižek.

Svet revije: Vojo Likar, Rastko Močnik, Jože Vogrinc, Slavoj Žižek, Emil Filipčič, Matjaž Hanžek, Niko Grafenauer, Tine Hribar, Taras Kermauner, Denis Poniž, Dimitrij Rupel (delegati sodelavcev revije); Miha Avanzo, Boris Dolničar, Marko Kerševan, Tomaž Kšela, Sonja Lokar, Jože Osterman, Sandi Ravnikar, Dušan Skupak, Mile Vreg, Andrej Ule, Drago Zajc (delegati širše družbene skupnosti). Predsednik sveta: Tomaž Kšela.

Tekoči račun: 50101-678-48982, z oznako: za Probleme. Letna naročnina 120 din, za tujino dvojno. Izdajatelj RK ZSMS. Tisk: ZGEP Pomurski tisk, TO tiskarna, Murska Sobota, Lendavska 1.

Revijo denarno podpira Kulturna skupnost Slovenije; po sklepu Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

Uredništvo začasno sprejema sodelavce na Starem trgu 21 (prostori ŠKUC-a) vsak torek in četrtek med 13. in 15. uro.

Cena te številke: 50 din.

KER JE REVIJA V TEŽAVNI FINANČNI SITUACIJI, PROSIMO NAROČNIKE, KI TEGA ŠE NISO STORILI, DA ČIMPREJ PORAVNAJO NAROČNINO ZA LETOŠNJI LETNIK TER MOREBITNI ZAOSTANEK NAROČNINE IZ PREJŠNJIH LET. VNAPREJ SE ZAHVALJUJEMO ZA RAZUMEVANJE. REDAKCIJA

EPOHALNO MODERNI SMISEL TEHNIKE*

Epohalno moderni smisel tehnike je v najožji zvezi z epohalno modernim smislom znanosti, ki smo ga obravnavali v prejšnjem prispevku /glej Problemi štev. 200/. To zaporedje sugerira neko prednost znanosti pred tehniko. Pozoren bralec pa bo zlahka opazil, da prav glede na epohalno moderni smisel znanosti in tehnike pripada »prednost« tehniki v tem smislu, da je znanost sama le moment tehnike, čeprav tak, ki tehniko šele dela za moderno tehniko. Vendar s tem še vedno manjka tretji člen, ki oboje, tako moderno znanost kakor tudi moderno tehniko, povezuje v neko sklenjeno celoto. Ta tretji člen je moderna ogranizacija dela ali planiranje. Zato bo šele s sestavkom v eni prihodnjih številk, ki bo obravnaval epohalno moderni smisel organizacije dela in planiranja sklenjeno podan tisti sklop problemov, ki nam bo omogočil vpogled v sodobni epohalni prelom smisla znanosti, tehnike in planiranja. Vsi trije sestavki, namreč o znanosti, o tehniki in o planiranju so torej priprava premisleku sodobno-prihodnega preloma epohalnega smisla znanosti, tehnike in planiranja, da bi tako prišli do vpogleda v prelom sodobne epohe zgodovine.

Že v dosedanji analizi dela smo govorili o **sredstvih dela.** Pokazalo se je, da se neposredna proizvodnja v svojih načinih potekanja stalno spreminja (= razvija) v sovisnosti s spreminjanjem (= razvojem) svojih sredstev ali predmetnih momentov dela. Vsi predmetni momenti delovnega procesa so sredstva dela. Vendar imajo **delovna sredstva** (orodja, stroji) pri tem poseben in odlikovan sredstven značaj. V njih je na vsaki zgodovinski stopnji opredmetena vsakokratna dotedanja pridobljena **delovna izkušnja** in spretnost. V tem smislu se delovna sredstva kot orodja kažejo v svojem spreminjanju kot kopičenje delovnih izkušenj v njihovi opredmeteni, snovni obliki. To kopičenje delovnih izkušenj v opredmeteni objektivni obliki ali v orodju kot proizvajalnem sredstvu se epohalno-moderno kaže kot stalni **razvoj** proizvajalnih sredstev v razvoju proizvajalnih sil sploh. Temu razvoju na strani objekta ustreza zato korelativno razvoj na strani samega subjekta, ki je razvoj mnogoterih zmožnosti in moči ali bistvenih moči subjekta oz. **izkušenj,** kot smo rekli prej. Toda svojo relativno stalnost in trajnost in zavarovanost pred izgubo s smrtjo individuov imajo te zmožnosti ali moči subjekta samo v svoji objektivirani ali »snovno« opredmeteni obliki, namreč v predmetih v najširšem smislu besede, ki zajema **vsa** sredstva dela, posebej pa v **orodjih** kot proizvajalnih ali delovnih sredstvih.

Sedaj bomo opazovali samo ta **delovna sredstva** v ožjem smislu ali **orodja,** seveda v njihovem epohalno-modernem pomenu. V naši analizi dela smo že omenili, da bistvo orodja v prejšnjih epohah (pred moderno) nikakor ni enako epohalno-moderni razkritosti bistva orodja, kar pomeni, da epohalno-modernega bistva orodja in dedukcije geneze takega bistva orodja ni dopustno prenašati v pred-moderne epohe svetovne zgodovine. Razvoj orodja, kakor se kaže znotraj epohalno-modernega obzorja Marxove znanosti zgodovine, razumemo zato kot principialno moderno dedukcijo geneze momentov epohalno-modernega bistva orodja oz. delovnega sredstva ali kot epohalno-moderni prikaz strukturnih možnosti tega **delovnega sredstva;** dedukcija in prikaz, ki nista rezultat historične raziskave, temveč si tozadevno historično gradivo šele razkleneta, tj. vzpostavita njegovo relevanco zase in tako povzameta vase.

Tako zagledani »razvoj« orodja epohalno-modernega bistva ali »razvoj« proizvajalnih sredstev zaznamuje nekaj stopenj od rudimentarno originarnega (sredstvena uporaba v prirodi **»najdenega«** in enostavno prirejenega: gorjače, kamna, kosti ipd.) do avtomatičnega delovnega sredstva. Od začetne rudimentarno-originarne stopnje »raz-

---

* Ta prispevek je odlomek iz obsežnejše raziskave, ki jo avtor izvaja v okviru svojega dela na Inštitutu za sociologijo. Raziskavo financira Raziskovalna skupnost Slovenije.

voja« delovnega sredstva (ki pa je zmeraj možna in faktična, saj človek še vedno lahko s kamnom tre orehe ali sočloveku glavo) se po tej dedukciji razlikuje 2. stopnja z enostavnim ročnim orodjem kot že delovnim opredmetenjem nakopičenih dotedanjih delovnih izkušenj, ko človek z enostavnimi orodji že namensko izdeluje enostavna orodja; 3. stopnja s sestavljenim ročnim orodjem in ročnimi stroji, kjer se za namensko izdelavo teh orodij in strojev že uporablja posebej proizvedene snovi (kovine ipd.) in so v takih strojih že opredmetene razvitejše delovne izkušnje; 4. stopnja s sestavljenim orodjem in stroji z uporabo že tudi ne-človeške gonilne sile (živali, voda, veter ipd.) in začenjajočim se ločevanjem pogonskega dela in obdelovalnega dela stroja (npr. na istem stroju zamenljive štance, kalupi, žage ipd.), kjer so opredmetene že zelo visoke, maksimalno razvite delovne izkušnje kot take, in začenjajočo se organizirano koordinacijo dela; 5. stopnja s samogibnimi stroji in samogibnimi strojnimi sistemi, ločenimi pogonskimi in obdelovalnimi stroji ter strojnimi orodji, osmotrenimi prirodnimi proces ipd., kjer namesto opredmetenja dotedanjih, sicer visoko razvitih delovnih izkušenj, stopa opredmetenje moderne empirične znanosti in tehnologije ter na mesto živalske, vodne ipd. pogonske sile sedaj namensko v prirodi sproščena in obvladana prirodna sila tako, da ni več stroj vključen ali vgrajen v prirodno gibanje (npr. mlin v rečni tok ali v tok vetra ipd.), temveč je narobe, prirodna energija sproščena, obvladana in vključena v strojni sistem. Tako npr. je reka sedaj zajezena in vključena v pogonski sistem kake tovarne, v električno centralo ipd.; je sproščena toplotna energija ukročena v sistemu parnega stroja in tako docela vključena vanj itd.; dalje npr. agrikultura povzema v svoj proces prirodno pokrajino in torej ni več sama vključena vanjo itd.

Skratka: moderna industrija vključuje prirodo sámo v proizvodni proces, kot pravi Marx, si jo tako podreja in ni več nji podrejeni, od nje odvisni, vanjo vključeni element.

Epohalno-moderno gledano je subjekt tega dogajanja moderni človek razvitega generalnega intelekta v obliki modernih empiričnih znanosti. Kar še posebej karakterizira omenjeno zadnjo stopnjo razvoja proizvodnih sredstev, je strojno izdelovanje strojev in avtomatičnih strojnih sistemov (kakor tudi sicer vseh predmetov) kot opredmetenje moderne empirične znanosti ter s tem sovisna izvzetost človeka iz neposrednega proizvodnega procesa, kjer prevzema človek sedaj le nadzorno in upravljalno funkcijo, in nazadnje načrtna kombinacija družbenega dela ali moderna organizacija dela. Če opazujemo prejšnje stopnje, tj. 2., 3. in 4., opazimo, ne glede na razlike, vsem skupno to, da so — moderno gledano — delovna sredstva opredmetenje **delovnih izkušenj** in ljudje sami s pomočjo orodja izdelujejo tako orodja kakor vse ostale predmete, so torej neposredno vključeni v delovni proces. Zadnja se loči od prejšnjih po tem, da v proizvodnem sredstvu opredmeteno **delovno izkušnjo** kot subjektivno in nedoločno, čeprav kot tako maksimalno razvito, zamenja z **eksaktno moderno empirično znanostjo**, ki je generalna in neodvisna od takih izkušenj in se lahko prenaša mimo takih izkušenj, ki torej premaga omejenost delovne izkušnje. Ljudje — proizvajalci pa so sedaj izvzeti iz neposrednega procesa proizvodnje in prevzemajo samo nadzorno in upravljalsko funkcijo. Iz tega ozira se kažejo samo tri »razvojne« stopnje delovnih ali proizvodnih sredstev, namreč 1. začetna, rudimentarno-originarna, 2. izkušenjska, ročna in 3. znanstveno-tehnična, avtomatična.[1]

Opisana modernizacija zadnje ali dovršene stopnje razvitosti proizvodnih sredstev nasproti prejšnjim stopnjam se kaže 1. kot opred-

---

[1] Tem »razvojnim stopnjam« proizvodnih sredstev ustrezajo deduktivno neke globalne svetovno-zgodovinske oblike človeških skupnosti ali družbenih odnosov. Tako bi 1. stopnji ustrezala oblika plemenske, komaj iz črednosti razvite oblike skupnosti ali »praskupnosti«; 2. stopnji bi glede na njeno notranjo razčlenjenost ustrezale različne sužnjelastniške in fevdalne oblike skupnosti ter njim ustrezne državne oblike; 3. stopnji pa bi ustrezale moderne nacionalno-državljanske oblike skupnosti ter le-te ukinjajoča **generalna** ali občečloveška (planetarna) skupnost — po Marxu predvideni komunizem. To seveda ne izključuje množice prehodnih, mešanih, »nečistih« faktičnih historičnih tvorb in zabrisanost historično ugotovljivih prehodov, kakor tudi razmerje med temi stopnjami in odnosi ni mehanično. Vendar tu gre za epohalno-moderni strukturni **princip** dedukcije oblik družbenih skupnosti, ne pa za historično raziskavo kakih faktičnih oblik človeških skupnosti. Zato te strukturne možnosti globalnih svetovno- zgodovinskih oblik človeških skupnosti dopuščajo v svojem okviru variacije, ki se v konkretni izpolnitvi lahko med seboj zelo razlikujejo.

metenost moderne empirične znanosti v modernih proizvodnih sredstvih: avtomatičnih strojnih sistemih in osmotrenih prirodnih procesih, 2. kot povzetje prirode (virov energij, snovi, teritorijev) v industrijski proizvodni proces, 3. kot avtomatična strojna proizvodnja avtomatičnih strojnih sistemov, 4. kot izvzetost človeka iz neposrednega proizvodnega procesa, tj. kot vzpostavitev nadzorne in upravno-usmerjevalne vloge tega človeka v proizvodnem procesu, 5. kot moderna organizacija kombiniranega družbenega dela. Ta modernizacija zaznamuje dejansko izpolnitev strukturnih možnosti »razvoja« proizvodnje epohalno-**modernega** bistva. Šele iz te izpolnitve, z vsem, kar jo spremlja v sferi družbenih proizvodnih odnosov, se kaže moderna epoha svetovne zgodovine. Ta modernizacija se kaže Marxovi znanosti zgodovine kot skokovit, od kapitala gnan razvoj proizvodnih sredstev, ki da se kontinuirano navezuje na dotedanji razvoj. Moderna avtomatična mašinerija se po svojem bistvu v obzorju moderne še vedno kaže kot človekovo proizvodno **sredstvo** (tj. antropološko-instrumentalno), le da je sedaj neznansko povečana njena proizvodnost v primeri s sredstvi prejšnjih stopenj razvoja. Pri tem **sredstvenost** razvitih modernih proizvodnih naprav in njihova **avtomatičnost** bistveno spadata skupaj. Osmotreni prirodni procesi ali moderna avtomatizirana industrija kot opredmetenje moderne empirične znanosti se kažejo Marxu kot **sredstva**, ki jih združeni proizvajalci sedaj postavljajo med sebe in prirodo namesto prejšnjega ročnega delovnega sredstva (orodja).

To epohalno-moderno prikazovanje moderne tehnike kot človekovega razvitega in tako avtomatiziranega ali avtomatičnega, vendar še vedno proizvajalnega **sredstva** pa pelje v nepremostljivo težavo, če ga prenašamo na **sodobno** tehniko (ki jo razlikujemo od moderne), kakor je zavajalo **že** Marxa samega v izrazito dvojno prikazovanje razvite moderne tehnike 1. kot razvitega bogastva človeka in njegove moči nad prirodo in nad pogoji lastnega bivanja in 2. kot človeka podrejajoče, poenostranjajoče in na abstrakcijo dejavnosti reducirajoče **oživljene pošasti** (glej Gr. 374, v. 11). Iz te dvojnosti se je skušal rešiti Marx najprej tako, da je eno stran, namreč »zlo« ali pošastnost moderne tehnike oz. avtomatične mašinerije zvajal na njeno kapitalsko obliko, kar se v njegovih tekstih izrecno kaže. Tako npr. pravi Marx v Kapitalu:

»Dr. Ure, Pindar avtomatične tovarne, nam jo opisuje po eni strani kot kooperacijo različnih razredov delavcev odraslih in neodraslih, ki spretno in pridno nadzorujejo sistem proizvodnih strojev, katerega brez prestanka poganja neka osrednja sila (prvi motor), po drugi strani pa kot ogromen avtomat, sestavljen iz neštetih mehaničnih in samozavedajočih se organov, ki delujejo soglasno in brez prestanka, da bi proizvajali en in isti predmet, tako da so vsi ti organi podrejeni eni gonilni sili, ki se giblje sama od sebe. Ta dva izraza nikakor ne pomenita istega. V enem se prikazuje kombinirani skupni delavec ali družbeno delovno telo kot prevladujoči subjekt in mehanični avtomat kot objekt; v drugem je avtomat sam subjekt in delavci so le zavestni organi prideljeni njegovim brez-zavestnim organom in skupaj z njimi podrejeni osrednji gonilni sili. Prvi izraz velja za vsakršno možno uporabo strojev na veliko, drugi karakterizira njihovo kapitalistično uporabo in zaradi tega moderni tovarniški sistem«. (MEW 23, 441-2).

Pri tem gledanju gre torej za to, kdo je subjekt procesa, kdo je gospodar, kdo ukazuje, komandira, vlada, delavci ali avtomatični sistem mašinerije. Predpostavka tega spora je torej odnos subjekt-objekt; in ta odnos je pri tem postavljen tako samoumevno, da se problem izvora in dometa samega tega odnosa sploh izmakne, ne pokaže. In ker je avtomatizirana mašinerija po svoji ekonomski obliki fiksni kapital (po eni svoji strani), se Marxu podrejenost, vsestranska določenost in niveliranje dejavnosti delavcev v taki avtomatizirani mašineriji prikazuje kot vlada kapitala nad delavci. To pomeni, da se v avtomatizirani mašineriji fiksirani kapital kaže sedaj kot subjekt in delavci kot objekt, iz česar sledi pri Marxu sklep, da bi odprava kapitala odpravila tudi subjektnost te mašinerije in s tem vsestransko določenost in niveliziranost (abstraktnost) dejavnosti delavcev v avtomatični mašineriji. Prikazana dvojnost avtomatične mašinerije bi s tem odpadla, prej omenjeno »zlo« moderne tehnike bi bilo odpravljeno.

Opisana dvojnost prikazovanja razvite moderne tehnike kot sredstva pa ni nekaj, za kar je kriv Marx ali njegov pomanjkljivi vpogled, saj se le-ta v vidokrogu moderne sama tako kaže in prikazuje. Vendar se podrejenost dela kapitalu, kapitalska redukcija dela na mezdno

delo, nasprotja kapitala in dela, kapital kot komanda opredmetenega preteklega dela nad živim delom, utelešena v konstantnem kapitalu, katerega nosilec je moderna mašinerija itd., nikakor ne godi na isti ravnini s prej opisano enodimenzionalnostjo in poenostranjanjem, določenostjo in nivelizacijo dejavnosti v dejanskem proizvodnem procesu samem. Enodimenzionalnost, poenostranjanje in določenost se **kot taki** kažejo z vidika moderne, tj. znotraj vidokroga Marxove znanosti zgodovine; to bistveno osiromašenje človeka se **kot tako** kaže z vidika **bistva** človeka kot bogato razvite **totalitete** proizvajalno-prisvajalno izkazujočih se zmožnosti in moči; z vidika človeka kot edino veljavnega subjekta celotnega tega procesa. Vendar osnovni problem **tu** ne leži v kapitalu, temveč v sami dejanski »uporabi« avtomatizirane mašinerije — moderne industrije in tehnike, ki je po svojih strukturnih možnostih docela neodvisna od kapitala, celo njegova predpostavka. O tem, sedaj le nakazanem, problemu bomo pozneje še obširneje govorili.

V nadaljevanju ne bomo govorili o nižjih »razvojnih« stopnjah proizvajalnih sredstev, niti o njihovem »razvoju«, temveč samo o modernih avtomatiziranih proizvajalnih sredstvih, sledeč pri tem Marxu.

Marx razvija svoje pojmovanje razvitih modernih proizvajalnih sredstev (= moderne industrije) znotraj svoje analize kapitalske proizvodnje. Z Marxovega vidika je namreč moderna industrija faktično nastala pod vlado kapitala, zato je analiza moderne industrije, tj. avtomatične mašinerije ali moderne tehnike sploh pri Marxu sestavni del analize procesa samovrednotenja kapitala.

Vendar, čeprav ima avtomatična mašinerija ali moderna tehnika osnovo svojega dejanskega epohalno-modernega bivanja (causa essendi) v procesu samovrednotenja kapitala, je njena epohalna strukturna **možnost**, ki ji kapital sicer pripomore do udejanjenja, od kapitala docela neodvisna. Iz tega je obenem očitno, da — principialno epohalno-izvorno gledano — tudi dejansko bivanje avtomatične mašinerije ali moderne tehnike ni brezpogojno vezano za kapital, kar pomeni, da avtomatična mašinerija lahko dejansko biva neodvisno od kapitala, kar pa ne velja tudi narobe. To Marx tudi izrecno trdi.

V svoji epohalni eksistenci je torej avtomatična mašinerija ali moderna tehnika sicer faktično postavljena po kapitalu, po svoji epohalni esenci (možnosti) je moderna avtomatična mašinerija ali moderna tehnika od kapitala docela neodvisna in celo njegova predpostavka. Zato Marx tudi lahko postavi tezo, da za rabo (= dejanskost) mašinerije kot proizvajalnega sredstva ni njen zadnji ali najustreznejši odnos kapital. Vpogled v to razliko je nad vse pomemben za epohalno-moderno ustrezno izvedeno analizo strukturnih možnosti avtomatične mašinerije ali moderne tehnike tako na strani samega človeka-subjekta kakor tudi objekta, tj. za izpostavitev tistih potez subjektivitete in korelativno objektivitete (tega objekta, namreč mašinerije) kot strukturnih možnosti avtomatične mašinerije in obenem vseh implikacij teh struktur, predvsem za človeka-subjekta. Po svojih strukturnih možnostih od kapitala neodvisna moderna avtomatična mašinerija ali moderna tehnika nam tudi dopušča, da jo premislimo še pred analizo kapitala in neodvisno od kapitala ter kapitalskih implikacij njene rabe.

Oglejmo si sedaj najprej Marxov najbolj sežet izvirni premislek moderne avtomatične mašinerije.

»Dokler delovno sredstvo v pristnem smislu besede ostane delovno sredstvo, tako kakor ga neposredno, zgodovinsko kapital sprejema v svoj proces ovrednotenja, pretrpi le neko formalno spremembo v tem, da se zdaj ne kaže le po svoji osnovni strani kot sredstvo dela, temveč obenem kot **fiksni kapital** — kot posebna oblika bivanja kapitala, ki jo določa celotni proces kapitala. Sprejeto v proizvodni proces kapitala pa preide delovno sredstvo različne preobrazbe, katerih zadnja je **stroj** ali bolje **avtomatični sistem mašinerije** (sistem mašinerije; **avtomatičnost** /das automatische/ je le njegova najpopolnejša, najustreznejša oblika in mašinerijo šele spremeni v sistem), ki ga poganja avtomat, gibajoča sila, ki se sama giblje; ta avtomat sestoji iz številnih mehaničnih in intelektualnih organov, tako da so delavci določeni le kot njegovi zavestni členi. V stroju in še bolj v mašineriji kot avtomatičnem sistemu je delovno sredstvo spremenjeno po svoji uporabni vrednosti; tj. po svojem snovnem bivanju je spremenjeno v eksistenco, primerno fiksnemu kapitalu in kapitalu sploh; in oblika, v kateri je bilo kot neposredno delovno sredstvo sprejeto v proizvodni proces kapitala, je bila odpravljena ter povzdignjena v obliko, postavljeno po samem kapitalu in ustrezno kapitalu. Stroj se v nobenem odnosu ne kaže kot delovno sredstvo posameznega delavca. Njegova specifika nikakor ni — kot pri delovnem sredstvu — posredovanje dejavnosti delavca na objekt; pač pa je celo ta dejavnost postavljena tako, da le še posreduje, nadzoruje delo stroja.

njegovo delovanje na surovino in ga varuje pred motnjami. Ne kot pri instrumentu /orodju/, ki ga delavec s svojo lastno spretnostjo in dejavnostjo oživlja kot organ, in je rokovanje z njim zato dvisno od delavčeve virtuoznosti. Temveč stroj sam, ki ima spretnost in silo za delavca, je virtuoz, ki ima svojo lastno oživljajočo dušo v mehaničnih zakonih, ki delujejo v njem, in ki za svoje nenehno samogibanje porablja, kakor delavec živila tako stroj premog, olje itd. (matieres instrumentales). Dejavnost delavca, omejena na golo abstrakcijo dejavnosti, je na vse strani določena in uravnana z gibanjem mašinerije, ne narobe. Znanost, ki sili nežive člene mašinerije, da po svoji konstrukciji smotrno delujejo kot avtomat, ne obstaja v zavesti delavca, temveč deluje nanj skozi stroj kot tuja moč, kot moč stroja samega. Prisvajanje živega dela po opredmetenem delu — ovrednotujoče sile ali dejavnosti po vrednosti, bivajoči zase — ki leži v pojmu kapitala, je postavljeno v proizvodnji, temelječi na mašineriji, kot značaj samega proizvodnega procesa, tudi po svojih snovnih elementih in po svojem snovnem gibanju. Proizvodni proces je prenehal biti delovni proces v tem smislu, da bi ga delo kot ta proces obvladujoča enotnost presegalo. Delo se kaže marveč le kot zavestni organ, na mnogih točkah mehaničnega sistema v posameznih živih delavcih; razkropljeno, podrejeno pod celokupni proces mašinerije, samo le člen sistema, čigar enotnost ne biva v živih delavcih, temveč v živi (delujoči) mašineriji, ki se kaže nasproti delavčevemu posamičnemu nepomembnemu početju kot mogočen organizem njemu nasproti. V mašineriji stopa opredmeteno delo nasproti živemu delu v samem delovnem procesu kot moč, ki obvladuje to živo delo; moč, ki je po svoji obliki kapital kot prisvajanje živega dela. Privzetje delovnega procesa kot zgolj momenta procesa ovrednotenja kapitala se tudi po njegovi snovni strani vzpostavi s spremembo delovnega sredstva v mašinerijo in živega dela v zgolj živo pritikline (živi pribor) te mašinerije; kot sredstvo njenega delovanja. Povečanje proizvodne sile dela in največja negacija nujnega dela je nujna tendenca kapitala, kot smo videli. Udejanjenje te tendence je sprememba delovnega sredstva v mašinerijo. V mašineriji opredmeteno delo stopa snovno nasproti živemu delu kot obvladujoča moč in kot dejavna podreditev živega dela podse, ne le s prisvajanjem živega dela, temveč v samem realnem proizvodnem procesu; odnos kapitala kot vrednosti, ki si prisvaja ovrednotujočo dejavnost, je v fiksnem kapitalu, ki obstaja kot mašinerija, obenem postavljena kot odnos uporabne vrednosti kapitala do uporabne vrednosti delovne zmožnosti; v mašineriji opredmetena vrednost se dalje kaže kot predpostavka, nasproti kateri ovrednotujoča sila posamezne delovne zmožnosti izginja kot neskončno majhna; s proizvodnjo v velikanskih množinah, ki je vzpostavljena z mašinerijo, prav tako izgine na proizvodu vsak odnos do neposredne potrebe proizvajalca in zato do neposredne, uporabne vrednosti; v obliki, kako se proizvod proizvaja, in v odnosih, v katerih se proizvaja, je že tako postavljen, da je proizveden le kot nosilec vrednosti in njegova uporabna vrednost le kot pogoj za to«. (Gr. 583—585). »Kvantitativni obseg, v katerem in učinkovitost (intenzivnost), v kateri je kapital razvit kot fiksni kapital, kažeta torej sploh stopnjo, v kateri je kapital razvit kot kapital, kot moč nad živim delom in si je podredil proizvodni proces sploh. Tudi po tej plati, da izraža nakopičenje opredmetenih proizvajanih sil in prav tako opredmetenega dela. Če pa si kapital v mašineriji in drugih snovnih oblikah bivanja fiksnega kapitala, kakor železnicah itd. (na to se bomo pozneje vrnili) šele daje svojo ustrezno podobo kot uporabne vrednosti znotraj proizvodnega prcesa, tedaj to nikakor ne pomeni, da je ta uporabna vrednost — mašinerija sama na sebi — kapital, ali da je njeno obstajanje kot mašinerije identično z njenim obstajanjem kot kapital; kakor zlato nikakor ne bi prenehalo imeti svoje uporabne vrednosti kot zlato, ko ne bi bilo več denar. Mašinerija svoje uporabne vrednosti ne zgubi, potem ko je prenehala biti kapital. Iz tega, da je mašinerija najustreznejša oblika uporabne vrednosti fisknega kapitala, nikakor ne sledi, da je podreditev mašinerije pod družbeni odnos kapitala najbolj ustrezni in zadnji družbeni proizvodni odnos za uporabo mašinerije.« (Gr. 587). »Ni treba kakega posebnega bistroumja, da bi razumeli, da so (...) stroji lahko nastali edinole v nasprotju do živega dela, kot živemu delu tuja lastnina in sovražna sila; tj. da so morali stopiti nasproti živemu delu kot kapital. Prav tako lahko pa je uvideti, da stroji ne bodo prenehali biti dejavniki družbene proizvodnje, ko bodo postali npr. svojina združenih delavcev.« (Gr. 717, v. 14—22).

Da bi epohalno-moderno ustrezno razumeli Marxovo pojmovanje razvite moderne mašinerije oz. sploh razvitih modernih proizvodnih naprav, je potrebno najprej odgovoriti na vprašanje, **kaj je avtomat?**

Na začetku navedenega odlomka pravi Marx, da delovno sredstvo, sprejeto v proizvodni proces kapitala, preide različne preobrazbe, katerih zadnja je stroj »ali bolje **avtomatični sistem mašinerije** (sistem mašinerije, **avtomatičnost** je le njegova najpopolnejša, najustreznejša oblika in mašinerijo šele spremeni v sistem), ki ga poganja avtomat, gibajoča sila, ki se sama giblje«. V oklepaju dodaja Marx važno pojasnilo, da namreč šele **avtomatičnost** naredi mašinerijo za sistem; šele ko postane mašinerija avtomatična, se spremeni v sistem. Sistem mašinerije je mehanična sklopljenost mnogih strojev, ki ga poganja avtomat, gibajoča sila, ki se sama giblje. Da bi to ustrezno razumeli, moramo sedaj opozoriti na tisto, kar je lahko imel Marx ob svojem času (okrog 1850—7) pri tem faktično pred očmi. Sistem avtomatične mašinerije, kakor ga je opisal Marx, je najprej pogonski parni stroj in bolj ali manj sestavljena jermenična transmisija, ki prenaša gibanje parnega stroja na vrsto posameznih različnih ali enakih obdelovalnih strojev npr. na stružnice, vrtalne, rezkalne, brusilne, stiskalne stroje ipd., oz. na cele nize enakih predilnih ali tkalskih ipd. obdelovalnih strojev. Transmisija sestoji navadno iz centralne vrtljive gredi, na

kateri so nameščene različne jermenice in od teh jermenic prenašajo krožni jermeni gibanje na jermence oz. gibalne mehanizme posameznih obdelovalnih strojev. Na en sam pogonski parni stroj je lahko priključenih tudi po več transmisij. Tako ob pogonskem parnem stroju kakor obdelovalnih strojih so razmeščeni delavci na določenih mestih za posluževanje strojev, tj. za nadziranje posredovanja dela stroja na surovino, oz. za posluževanje in nadziranje pogonskega parnega stroja. Ta celota je sedaj sistem avtomatične mašinerije. K temu posredno spadajo seveda tudi premogovniki in drugi rudokopi, transportna sredstva itd., itd. — celoten sistem moderne proizvodnje, saj je jasno, da tak sistem avtomatske mašinerije ne more obstajati sam zase. V pogonskem parnem stroju potekajo obvladani kemični, toplotni in mehanični procesi. V premogu nakopičena energija se v kemičnem procesu na podlagi preračunljivih ekvivalentov spreminja v toplotno, ta se s pomočjo primerno konstruiranih organov parnega stroja spreminja v mehanično, ta se preko transmisij prenaša in razdeljuje na obdelovalne stroje, le-ti jo porabijo na premagovanju upora materiala pri obdelavi surovin. Medsebojna sklopljenost in sovisnost teh pretvorb in prenosov in porabe skupaj z elementi, ki to nosijo, je delujoči sistem.

To je torej tisti smotru služeči kemizem in mehanizem, o katerem govori — kot smo videli — že Hegel. Ta smotrno izkazujoča se kemična, toplotna, mehanska energija strojev se kaže sedaj kot **delo** strojev. Tudi delo stroja je izkazovanje sil. Ta moderna in fantastična več-kot-analogija gre še dalje, saj Marx pravi, da je »stroj sam, ki ima spretnost in silo za delavca, virtuoz, ki ima svojo lastno oživljajočo dušo v mehaničnih zakonih, ki delujejo v njem in ki za svoje nenehno samogibanje porablja — kakor delavec živila, tako stroj — premog, olje itd.«.

Vendar, če se vrnemo k našemu problemu, vidimo, da je sistem avtomatične mašinerije, kakor ga je lahko imel ob svojem času faktično pred očmi Marx, v primeri s tistim, čemur dandanes rečemo avtomatizirana tovarna, takorekoč še prava umazana »grajzlarija«. Toliko bolj presenetljivo in čudno pa je pri tem to, da Marxove karakterizacije bistva avtomatične mašinerije in sploh avtomatičnosti, kot se zdi, tako brezhibno in že na prvi pogled zadevajo tudi sodobne avtomatične proizvodne sisteme. Zakaj samoumevno se zdi, da so sodobni proizvodni sistemi **avtomatični**, saj se danes izrecno govori o avtomatizaciji proizvodnje in o vseh mogočih »superavtomatih«. Toda če gledamo na Marxovo karakterizacijo bistva avtomatične mašinerije znotraj obzorja moderne, se omenjena presenetljivost in čudnost nanaša lahko le na izjemno pronicljivost Marxovega pogleda, ki da je že iz začetne stopnje razvitosti avtomatične mašinerije ugledal njeno bistveno karakteristiko, ne pa na to, da so nam sodobni proizvodni sistemi še vedno avtomatični.

Táko gledanje predpostavlja, da je **bistvo** oz. bistveni značaj avtomatične mašinerije, tj. sama avtomatičnost, brez ozira na faktični zgodovinski nastanek avtomatične mašinerije v faktičnih zgodovinskih pogojih, vendarle docela neodvisen od vsake zgodovine.

Videti je tako, kakor da avtomatična mašinerija **po svojem bistvu**, tj. **avtomatičnosti**, je, kar je, docela neodvisno od zgodovine. Seveda se nam zdi danes samoumevno, da se je avtomatična mašinerija sama od svojih začetkov v prejšnjem stoletju do danes zelo razvila, razširila, izpopolnila, dovršila. Vendar se njena **avtomatičnost** sama ali njeno táko bistvo ni spremenilo. To se zdi takorekoč do te mere samoumevno, da o tem ni vredno zgubljati več besed. Marx jih tudi zares ni o tem zgubljal, zakaj pri težavni problematiki faktičnih zgodovinskih okoliščin nastanka in obstajanja avtomatične mašinerije, s katero se je ukvarjal, ki podrobno razpredanje njenega večnega bistva, tj. avtomatičnosti kot take, ne povedalo ničesar.

Tudi naše prej dano opozorilo, da je namreč avtomatična mašinerija ali moderna tehnika v svoji eksistenci sicer faktično postavljena po kapitalu, medtem ko je po svoji esenci (možnosti) od kapitala docela neodvisna, predpostavlja, kot je videti, táko azgodovinskost in večnost bistva moderne avtomatične mašinerije. Če bi bilo tako, tedaj govorjenje o (epohalno) **moderni** avtomatični mašineriji ali o (epohalno) **moderni** tehniki v okviru filozofskega mišljenja ne bi imelo mnogo smisla. Če kljub temu govorimo o **moderni** avtomatični mašineriji, je treba sprejeti zgodovinskost oz. epohalnost samega

bistvenega značaja avtomatične mašinerije, tj. **epohalnost avtomatičnosti same.** Naše izrecno vprašanje o bistvenem značaju avtomatične mašinerije izhaja iz vpogleda v epohalnost Marxove karakterizacije razvitih modernih proizvodnih naprav in postav kot **avtomatičnega** proizvodnega **sredstva.** Celoto modernih proizvodnih naprav in postav kot opredmetenje moderne empirične znanosti in torej vključno s to znanostjo imenujemo tu s skupnim imenom **moderna tehnika.** Danes nam niti **avtomatičnost** kot taka niti **sredstvenost** moderne tehnike ni več nekaj samoumevnega in azgodovinskega. Avtomatičnost in sredstvenost sta v svoji sovisnosti epohalno-moderni bistveno-bitni značaj moderne tehnike, **kakor se le-ta kaže znotraj obzorja moderne epohe in torej tudi znotraj Marxove znanosti zgodovine.** Zato je prenašanje avtomatičnosti in sredstvenosti čez zarezo ali ris medsebojne sklopljenosti in razločenosti moderne in sodobnosti problematično, prikrivajoče. Naj se danes še toliko govori o avtomatičnosti in sredstvenosti v zvezi s sodobno tehniko, ostaja to govorjenje še toliko bolj problematično in prikrivajoče.

S tem pa spet ni rečeno, da je stroj, sistem avtomatične mašinerije oz. moderna tehnika nekaj kakor koli omejenega, časovno in krajevno lokalnega ipd. Stroj, avtomatična mašinerija oz. moderna tehnika presegajo v vsakem oziru vse tradicionalne meje in omejenosti človeka, bodi plemenske, nacionalne, verske, ideološke, krajevne itd. tako po svoji konstrukciji in delovanju kakor po svoji dejanski rabi. Moderni tehniki pripada značaj generalnosti prav tako kakor moderni empirični znanosti kot generalnemu intelektu. Glede na to, da se moderna tehnika kaže kot opredmetenje moderne empirične znanosti, se značaj generalnosti le-te prenaša tudi na moderno tehniko. Taka generalnost moderne tehnike na drugi strani zahteva sebi primernega novega, modernega človeka, ki je totaliteto svojih moči, zmožnosti (tj. svoje epohalno-moderno bistvo) obvladal in preustvaril svojemu razvitemu generalnemu intelektu primerno. Zato »uporaba« moderne tehnike v proizvodnji (kjer koli že do nje pride, tudi npr. v zunanjeevropskih sredinah) nikakor ni kaj zgolj nevtralnega, ker zahteva od človeka razvitje generalnega intelekta in preustvaritev svojega celotnega bistva le-temu primerno, kar človeka šele naredi primernega tehnični proizvodnji. Raba, uvedba moderne tehnike zato ni mogoča brez sočasne moderne empirične znanosti. To pa zahteva **preobrazbo** bistva človeka in človeške skupnosti; globalno gledano se to dogaja kot **iz-obrazba** novega, epohalno modernega človeka, vzpostavitev novega zgodovinskega lika (obraza) človeka, tj. človeka epohalno-modernega bistva, katerega osnovna drža ali uglašenost je **streznjenost** (že omenjeno hladno-trezno čustvo brezčustvenosti). Da pa bi človek bil sprejemljiv za táko bistveno preobrazbo sebe, mora biti že vnaprej osvojen za to, da prevzame nase táko epohalno-zgodovinsko poslanstvo svojega bistva. Vendar moderni človek se prikazuje sebi kot subjekt in osvojenost za to »subjektnost« se mu izmika. Določneje: izmaknjenost te osvojenosti je skrita temeljna strukturna možnost njegovega vzpostavljanja sebe kot subjekta.

Če smo torej prej govorili o tem, da je moderna avtomatična mašinerija ali moderna tehnika le po svoji eksistenci odvisna od kapitala in torej historičnih pogojev, medtem ko ostaja po svoji esenci ali bistvu od kapitala neodvisna, se nam ta esencialnost (= sredstvenost in avtomatičnost) mašinerije oz. moderne tehnike sama kaže, ne le kot nekaj zgodovini pripadnega oz. v zgodovini najdljivega, temveč kot epohalno zgodovinska. O vsem tem bomo več govorili pri obravnavanju naše sodobnosti.

Sedaj si moramo najprej še bolj približati Marxovo pojmovanje modernih avtomatičnih proizvodnih sredstev. Prej opisani sistem avtomatične mašinerije se Marxu obenem kaže kot prirodni proces, ki ga delavec sedaj kot svoje sredstvo postavlja med sebe in neorgansko prirodo. Marx pravi:

»Delavec ne vrine kot vmesni člen med objekt in sebe modificirani prirodni predmet; temveč prirodni proces, ki ga spremeni v industrijskega, vrine on kot sredstvo med sebe in neorgansko prirodo, ki si jo podreja« (Gr. 392, v. 40 f.).

V industrijskega spremenjeni prirodni proces je torej tu prej opisani, z opredmetenjem moderne empirične znanosti ukročeni in obvladani kemizem in mehanizem: kontrolirano sproščanje kemične

energije v toplotno, pretvarjanje le-te v mehanično itd. To ni več zgolj prirodni proces, temveč je **spremenjen** prirodni proces, tj. industrijski proces ali osmotreni prirodni proces. Kot takega, ki poteka šele v sistemu mašinerije, mu gre značaj avtomatičnosti.

Toda tudi npr. v moderni pivovarni poteka sam od sebe prirodni proces vretja sestavljenih surovin za pivo. Celotna pivovarna je smotrno konstruiran sistem elementov, v katerem se glede na proizvodnjo piva računa na posebno vrsto mikroorganizmov, ki v primernih, stalno vzdrževanih pogojih sami opravijo posebno delo: sestavljene surovine samodejno predelajo v pivo. Tudi v tem sistemu elementov pivovarne so na določenih mestih razmeščeni delavci za posluževanje in nadziranje tega procesa. Prirodni mikrobiološki proces vretja je tu najprej sproščen (sprožen), osmotren, obvladan in nadziran, tj. z opredmetenjem posebne empirične znanosti spremenjen v industrijskega. Določena vrsta mikroorganizmov je pri tem vključena kot taka prirodna sila v industrijski proces in v njem nadzorovano uporabljena. To sedaj ni več **izkušenjska** uporaba nečesa nedoločnega, ampak je biološko-znanstveno nadziran in obvladan proces. Tudi temu posebnemu procesu pripada značaj **avtomatičnosti**, saj mikroorganizmi delujejo pri tem samodejno. Če se v pivovarni uvede še avtomatične strojne sisteme priprave, obdelave in mešanja surovin za pivo, dalje sisteme za polnjenje in transport steklenic ali sodčkov itd., kar pivovarno šele spremeni v moderen obrat, potekata v taki pivovarni medsebojno sovisno že dva različna avtomatična procesa.

Pri omenjeni izkušenjski in zato nedoločni uporabi raznih prirodnih sil v proizvodnem procesu so te sile samim proizvajalcem ostajale skrivnostne. Tako je npr. proces vretja sestavin piva ostajal skrivnosten. Táko skrivnostnost odpravi moderna empirična znanost. Emfatično pravi Marx:

»Velika industrija je razstrgala zastor, ki je zakrival ljudem njihov lastni družbeni proizvodni proces in zaradi katerega so bile različne, naravno ločene proizvodne veje druga drugi skrivnost celo tistim, ki so bili uvedeni vsak v svojo proizvodno vejo. (...) Pisane, navidez nepovezane in okostenele oblike družbenega proizvodnega procesa so se razpustile v zavestno načrtovane in glede na vsakokraten, po smotru določen koristnostni učinek sistematično uposobljene uporabe prirodoslovne znanosti.« (Kap. MEW 23, 510).

V moderni pivovarni je seveda izkušenjsko nedoločna uporaba mikrobiološkega presnavljanja surovin sestavin piva v pivo, ki je ostajala proizvajalcem samim v tem procesu skrivnostna sila, sedaj znanstveno-biološko obvladan in nadziran avtomatični proces, zastor njegove skrivnosti je odstranjen.

Takih avtomatičnih osmotrenih prirodnih procesov je še več. Marx govori o **agrikulturi.**

»Agrikultura npr. postane le uporaba znanosti materialnega presnavljanja /des materiellen Staffwechsels/, kako ga je mogoče najkoristneje uravnavati za celotno družbeno telo« (Gr. 592, v. 26—29).

Tu se znanstveno obvladani, kontrolirani in uravnavani procesi fotosinteze in rasti spremenijo v znanstveno-tehnično osmotrene procese, tj. v industrijsko proizvodnjo, npr. žita. V táko agrikulturo je seveda mogoče in je celo nujno treba uvesti tudi **agrotehniko**, ki je v svoji razviti obliki prav tako avtomatična oz. vsebuje na mnogih mestih avtomatične sisteme. Moderna agrotehnična proizvodnja žita (ali drugih »poljščin«) se kaže kot avtomatični proces v istem smislu besede, kakor je avtomatični proces moderna proizvodnja npr. tkanin; ali avtomatična proizvodnja mehanične energije: nobena bistvena poteza avtomatičnosti tu ne manjka.

Podobne prirodne procese, spremenjene v avtomatične industrijske procese srečamo tudi v sistemih za proizvodnjo mesa, volne, mleka ipd. Ni namreč razvidno, zakaj so kemični, toplotni ali mehanični procesi lahko avtomatična proizvodna ali delovna sredstva in zakaj biološko-kemični ali samo biološki procesi to ne bi mogli biti. Proizvodnja kurjega mesa ali moderna kurja farma je avtomat: kakor mora biti avtomatični parni stroj oskrbljen s premogom, vodo, oljem itd., da bi proizvajal gibalno silo, tako mora biti kurja farma oskrbljena s pičo ipd., da bi proces proizvodnje kurjega mesa nemoteno sam od sebe tekel.

Vsi sedaj našteti avtomatični proizvodni sistemi sicer niso sistemi avtomatične mašinerije, čeprav táko mašinerijo lahko in v svoji

moderni obliki tudi vedno faktično vključujejo. Seveda se nam nekako upira te »prirodne« procese imenovati »avtomatični prirodni sistemi«, ne da bi bilo že kar jasno, kje je izvir tega zadržka in upiranja. Če moderno in trezno, tj. empirično-znanstveno presojamo, ni razloga, zakaj naj bi bil samo parni stroj avtomat, ne pa tudi rastlina ali žival kot vključena v osmotreni ali industrijski proizvodni proces. Vsa razlika je v tem, da imamo rastlino in žival za nekaj organskega in prirodno živega (— po prirodi samogibnega), medtem ko imamo parni stroj za nekaj zgolj mehaničnega. Toda kaj je »organsko« drugega kot orodno, instrumentalno, sredstveno? Če torej žival ali rastlino prikazujemo kot organsko, jo pravzaprav že razlagamo v okrožju **mehaničnega**, kamor to organsko izvorno spada. S tem torej razlika med živaljo ali rastlino in mehaničnim avtomatskim strojem ni pokazana, ampak prej zabrisana. Ko govori Marx v navedenem velikem odlomku o mehaničnih organih avtomata, razume besedo »organ« v njenem izvornem mehaničnem smislu, ne zgolj metaforično.

Če pomislimo na to, tedaj nam niti ne bo tako čudno to, da so celo pomembni racionalistični filozofi prirodo, svet in življenje imeli za en sam velik stroj, saj so le tako lahko pojasnili resnico in smotrnost v svetu. Tako je že Wolf razglasil svet za stroj, ker da sicer ne bi bilo v svetu resnice. Že Descartes je trdil, da so živali stroji, **avtomati**. Lamettrie je pisal o človeku — stroju. Itd. Posebno vprašanje, ki se nam v zvezi z vsem tem postavlja, je, ali je Marxovo pojmovanje modernih, do najvišje **stopnje** razvitih proizvodnih ali **delovnih sredstev** kot avtomatičnih v kaki zvezi s tako obsežnim pojmom avtomata in avtomatičnosti, kakor se nakazuje iz gornjih izvajanj. V to vprašanje se tu ne moremo spuščati. Razločno vidimo le to, da moramo Marxovo pojmovanje avtomata in avtomatičnosti v prvi vrsti razumeti iz ozira na razvita moderna **delovna sredstva**, tj. iz ozira na moderno razumljeno **tehniko**. Zato tudi moderno avtomatično agrotehniko razumemo sedaj v prvi vrsti iz uporabe avtomatičnih strojnih sistemov na tem področju proizvodnje, izogibajoč se tako domnevno spornemu vprašanju, ali naj štejemo npr. tudi kontrolirani proces mikrobiološkega vretja pri proizvodnji piva ali npr. moderno kurjo farmo ipd. med avtomate ali pa takih procesov Marxovi misli primerno ne bi mogli šteti za avtomate.

Toda prvotnejše od problema, kaj vse spada ali ne spada med avtomate, je vprašanje ozira, v katerem se kako **delovno sredstvo** pokaže kot avtomat. Beseda **»avtomat«** je v dobesednem prevodu **»samogib«**, lahko tudi **»samodej«**. Kot samogib se nekaj pokaže lahko le iz ozira na nekaj, kar se giblje po drugem. Kar ima obvladujoče počelo svojega gibanja v sebi samem, se kaže kot samogib, avtomat, kar pa ima obvladujoče počelo svojega gibanja v drugem, ni samogib, ni avtomat, ampak bi mu analogno lahko rekli **»heteromat«**. Pri delovnem sredstvu ali orodju je — epohalno-moderno gledano — počelo njegovega gibanja v človeku, v človeški roki. Orodje se giblje le, če ga giblje človek, ki nekaj z njim dela. Določneje: orodje se giblje le, kolikor se preko njega kot sredstva izkazuje in tako posreduje na objekt neka človeška bistvena sila ali moč ali zmožnost. Že to je epohalno-moderno gledano. Bistveni ozir je tu človek sam, namreč zagledan v svojem epohalno-modernem bistvu ali totaliteti izkazujočih se moči, zmožnosti. Samo v proizvodnem gibanju, ki izhaja — epohalno-moderno gledano — iz človeka, se giblje orodje kot delovno sredstvo. Tako gibanje orodja se imenuje **raba** orodja in prav v tej **rabi** je njegova **dejanskost** (o tem smo že govorili). Epohalno-moderno proizvodno gibanje ni zagledano kot gibanje pri-hoda tistega samega, kar se proizvaja, tj. kot prihajanje proizvoda samega, temveč kot gbanje izkazujočih se moči (bodisi kot človekovih bistvenih ali osmotrenih prirodnih) in s tem kot gibanje **sredstev**, ki proizvod izvajajo. Zato tudi gbanje orodja ni zagledano kot iz gibanja pri-hoda samega proiz-vedenega prihajajoče, temveč iz človeka. Proizvodno gibanje kot gibanje pri-hoda proizvoda samega, če je sploh opaženo, se znotraj obzorja moderne kaže kot moderni proizvodnji docela postranski in neprimeren vidik. Ta preskok gledanja oz. prikazovanja, v katerem se proizvodno gibanje ne kaže kot gibanje prihoda proizvoda samega, temveč kot gibanje proizvodu vnanjih moči in sredstev, ki sedaj proizvod **izvajajo**, se zdi neznatna, zanemarljiva, že kar dlakocepsko nepomembna razlika. Marxu se v njegovi epohalno-mo-

derni znanosti zgodovine proizvodnja oz. proizvodno gibanje kaže izključno le kot gibanje izkazujočih se moči in s tem sredstev, ki proizvod izvajajo. Vendar gledano na drugačen, sodoben način, pri tem sploh ne gre zgolj za káko razliko v gledanju, ampak za **epohalno zarezo svetovno-zgodovinske tehtnosti, ki raz-ločuje epohe.**

Če se vrnemo k našemu problemu, je očitno, **da se samó in edinole glede na opisano ne-samostojno gibanje delovnega sredstva ali orodja kažejo razvite moderne proizvodne naprave kot samogibna delovna sredstva, kot avtomati;** in da se oboje tako kaže le v obzorju, ki se odpira v prikazovanju proizvodnega gibanja kot izkazovanje moči na sredstvih. Avtomatični sistem mašinerije se kaže kot delovno-gibalno samostojni instrument ali sredstvo dela iz ozira na delovno-gibalno ne-samostojnost rokodelskega orodja znotraj proizvodnega gibanja kot izkazovanja sil, v prvi vrsti izkazovanja **bistvenih** (subjektivih, človeških) moči. Človek, epohalno-moderno določeno **bistvo** človeka kot totaliteta izkazujočih se moči, zmožnosti je tisto zadnje in odločilno v tem oziru. Zakaj orodje **je** sredstvo in **je** delovno gibalno nesamostojno glede na človekovo samostojno delovno gibanje. In sistem mašinerije **je** sredstvo **in je** avtomat iz ozira na to človekovo **ročno** orodje-sredstvo. Avtomatičnost se torej kot taka kaže v antropološkem oziru. Kot táko se proizvodno sredstvo za moderno gledanje razvija in dovrši iz nesamogibnega do samogibnega, avtomatičnega delovnega sredstva. **Sredstvenost** je torej strukturno izvornejša, prvotnejša od avtomatičnosti (zato ima sredstvenost tudi večjo tehtnost). To kaže drugi stavek iz prej navedenega velikega odlomka, ki pravi: »Sprejeto v proizvodni proces kapitala pa preide delovno sredstvo različne preobrazbe, katerih zadnja je **stroj** ali bolje avtomatični sistem mašinerije...«. In dalje v teku istega premisleka: »Ne kot pri instrumentu (ročnem orodju — I. U.), ki ga delavec s svojo lastno spretnostjo in dejavnostjo oživlja kot organ (tj. spet orodje — I. U.), in je rokovanje z njim zato odvisno od delavčeve virtuoznosti«. Skratka vodilni in določujoči ozir za določitev **bistva** razvite moderne tehnike, ozir, ki nepogrešljivo spada v strukturni sklop moderne proizvodnje kot dela (in s tem obenem v strukturni sklop moderne epohe), je kot delovno **sredstvo** kažoče se **človekovo** »ročno« orodje. Samo iz tega ozira se epohalno-moderno prikazano **bistvo** razvite moderne tehnike kaže v **sredstvenosti** in **avtomatičnosti.** Samo iz takega ozira na človekovo delovno rabo orodja (= izkazujoče se bistvene sile) kot delovnega sredstva se tudi razvita moderna proizvodnja kaže še vedno kot delo, tj. iz ozira na človekovo izkazovanje lastnih bistvenih moči.

Vprašanje je, ali se moderna tehnika, katere **bistvo** se **iz takega ozira** kaže v **avtomatičnosti in sredstvenosti,** zares kaže tudi v tistem, kar sama na sebi je, brez takega ozira. Še dandanes se govori o avtomatih, avtomatičnih tovarnah, avtomatičnih energetskih centralah itd., itd. in se pri tem pozabi vprašati, ali bi se ti **avtomati** zares sami gibali in torej zares bili to, kot kar se v opisanem oziru prikazujejo — namreč avtomati —, če bi se človek popolnoma od njih odvrnil in jih prepustil samim sebi, naj se sami gibljejo. Že tak pravzaprav cenen pomislek nakazuje, da vodilni ozir določanja bistva moderne tehnike, namreč ozir na »ročno«, gibalno nesamostojno, orodje, ne dopušča moderni tehniki, da bi se pokazala kot to, kar sama na sebi je. Ta ozir jo prikriva v tistem, kar sama na sebi in brez tega ozira je. Cenenost omenjenega pomisleka je mogoče odpraviti le s tem, da ga **principialno** na novo **izvedemo,** kar zahteva spremembo celotnega načina modernega mišljenja in s tem spremembo človeškega odnosa do sodobne proizvodnje in moderne tehnike v celoti.

Treba je principialno na novo odgovoriti na vprašanje, **kaj je stroj,** katerega zadnja, najpomembnejša, najustreznejša **oblika** da je **avtomatičnost,** kakor pravi Marx, če postaja očitno, da prikazovanje stroja in sploh moderne tehnike v luči avtomatičnosti in sredstvenosti obenem prikriva to, kaj stroj sam na sebi je in kaj je moderna tehnika sama. S tem vprašanjem je postavljena kot vprašljiva tudi sama sredstvenost stroja in sredstvenost moderne tehnike v celoti (vključno moderna empirična znanost). Epohalno-moderni **vodilni ozir** na »ročna«, gibalno nesamostojna orodja kot delovna **sredstva** pri določanju bistva moderne tehnike, ki se v tem oziru kaže kot gibalno samostojno

(= avtomatično) delovno sredstvo, ni več primeren bistvu moderne tehnike, ker prikriva to, kaj je stroj, kaj je moderna tehnika.

Pri tem pa moramo izrecno poděrtati, da tu ne zanikamo niti avtomatičnosti niti sredstvenosti moderne tehnike oz. modernih proizvodnih sistemov. Trdimo le, da se avtomatičnost in sredstvenost le-teh **kot taka kaže** le iz čisto določnega ozira, ki obenem **prikriva** lastno bistvo sodobnih proizvodnih sistemov in da je ta ozir pri določanju bistva sodobnih proizvodnih sistemov neustrezen. Če torej gledamo znotraj moderne, se moderna tehnika prikazuje v svoji sredstvenosti in avtomatičnosti. Tega ni mogoče zavračati kot kako zgolj napako.

Taka neprimernost in prikrivanje, ki zavaja v bistveno **blodnjo,** se nakazuje tudi iz problema dvojnega prikazovanja odnosa modernega človeka do moderne tehnike v obzorju moderne. Na eni strani je avtomatični stroj delovni virtuoz, ki ima silo in spretnost za delavce, tako da delavci niso več neposredno zajeti v proizvodni proces in se ne obrabljajo v njem, temveč samo še nadzorujejo in upravljajo stroj ter ga varujejo pred motnjami. Sedaj se torej prikazuje »kombinirani skupni delavec ali družbeno delovno telo kot prevladujoči subjekt in mehanični avtomat kot objekt«, kakor pravi Marx, dodajajoč, da velja to »za vsakršno možno uporabo strojev na veliko«. Glede na to se kažejo sistemi avtomatične mašinerije in sploh moderna tehnika kot opredmetenje moderne empirične znanosti, kot razvito bogastvo družbenega človeka, s pomočjo katerega se človek osvobaja svoje omejenosti in prirodne meje ter postaja dejanski svobodni subjekt. Na drugi strani je avtomatični stroj »oživljena pošast«, ne zaradi tega, ker je fiksni kapital, ker nastopa tako kot kapital proti delavcu, temveč po svoji strukturni možnosti sami; oživljena pošast, ki si docela podreja delavce v svoja zgolj zavestna orodja ali svoje pritikline, ki docela določa vse njihovo gibanje in vso njihovo dejavnost, spreminjajoč jo v zgolj abstrakcijo dejavnosti, ki jih poenostavlja in bistveno siromaši itd. Sedaj se kot subjekt prikazuje ta kot oživljena mehanična pošast nastopajoči avtomatični stroj in delavci le njegov objekt, pritiklina.

Toda, če se stroj, mašinerija, sploh moderna tehnika kaže in je od Marxa samega prikazovana kot **avtomatična,** samogibna in ta samogibnost ni nekaj, kar je naredil kapital, ni v svoji možnosti odvisna od kapitala, saj »družbeni odnos kapitala ni najbolj ustrezni in zadnji družbeni proizvodni odnos« za uporabo mašinerije, kot pravi Marx, potem vlada med avtomatičnim (samogibnim) strojem oz. avtomatično moderno tehniko in samogibnim človekom-delavcem, ki se torej tudi hoče sam gibati, **nujno** in brez ozira na kapital odnos boja dveh subjektov, za vladanje in premoč. Ker pa avtomatični stroj oz. moderna tehnika v celoti nima odnosa do sebe kot pogoja subjektnosti, izhaja — moderno gledano — celoten ta odnos med strojem in človekom le iz delovnega človeka samega. To pa pomeni, da se prikazani spor in boj odvija v modernem delovnem človeku samem, docela neodvisno od kapitala in na docela drugi ravnini kot razredni boj.[2] Pri tem se tak odnos med avtomatičnim strojem oz. avtomatično moderno tehniko in delovnim človekom **(gledano v totaliteti)** v svojem dejanskem potekanju prav nič ne spremeni s spremembo delavčeve zavesti o tem, da je njegov lastni generalni intelekt tisti, s katerim sam preko avtomatičnega stroja kot opredmetenja tega generalnega intelekta sedaj določa sebi svoje gibanje in svojo dejavnost ter je tako šele svoboden itd. Ta zavest namreč ne spremeni dejstva, da je **sedaj** v svojem delovnem gibanju **faktično določen, podrejen** in pritiklina stroja oz. moderne tehnične proizvodnje in torej prav nikakršen subjekt. Marx v navedenem velikem odlomku pravi, da »znanost, ki sili nežive člene mašinerije, da po svoji konstrukciji smotrno delujejo kot avtomat, ne obstaja v zavesti delavca, temveč deluje nanj skozi stroj kot tuja moč stroja samega«. Toda tudi, če bi ta znanost (generalni intelekt) obstajala v zavesti delavca, bi podrejenost delavca mašineriji pri posluževanju le-te ne bila niti najmanj spremenjena, še vedno bi bila njegova dejanska dejavnost

---

[2] Ker je mašinerija fiksni kapital, se spor in boj med mašinerijo in človekom-delavcem kaže Marxu kot nasprotuje kapitala in dela, tj. razredni boj, s čimer se ta izvornejši spor in boj prikriva, odriva, izmika. Izmika se diafora človeka in subjekta.

tu v vsem določena od gibanja mašinerije in reducirana na zgolj abstrakcijo dejavnosti, kot pravi Marx. Taka zavest opravi pri tem prav tako malo, kakor tudi védenje za fetiški značaj blaga le-tega ne odpravi. Nasprotno: s takim ovedenjem se spor in boj ponotranja in doseže v delovnem človeku samem svojo največjo intenziteto, ne da bi se v obzorju moderne človeku kazal kakršen koli način rešitve.

Ta **moderni** notranji spor v delovnem človeku (totalno gledano) je ne-izneseni, v svoji resnici ne-bivajoči, zato nedistancirani spor med človekom kot vedno končnim, faktičnim posameznikom in človekom kot totaliteto svojih generalnih zmožnosti ali moči, namreč najprej generalnega intelekta in prav tako generalnih delovnih zmožnosti. Ali na kratko rečeno: je prikriti, ne-izneseni, nedistancirani spor med človekom in subjektom; je **adiafora človeka in subjekta.** Moderni človek se razume in vzpostavlja kot **subjekt** proizvodnje in s tem moderne tehnike, tj. kot **gospodar svojega gospodarstva,** ki je obenem vladarstvo nad prirodo in samim seboj kot »prirodnim« bitjem. Sredstva tega subjekta, njegove subjektnosti, sredstva tega gospodarstva so temu subjektu avtomatični strojni sistemi, avtomatična moderna tehnika. Da bi ta sredstva zares bila samo subjektu podrejena sredstva, njegov poslušni objekt, morajo — tako vidi Marx — biti **svojina** združenih delavcev. Zato Marx pravi, da »stroji ne bodo prenehali biti dejavniki družbene proizvodnje, ko bodo postali npr. svojina združenih delavcev«. Je svojina tu mišljena zgolj v pravnem smislu? Mi trdimo, da ne. O bistvenem pojmu svojine smo v naši študiji že govorili. **Svojina** pomeni **odnos** med človekom in nečem in ta odnos toliko kot **bit.** Toda Marx jemlje svojino nerazločno kot odnos in obenem tudi kot to v tem odnosu stoječe samo (to svoje), kar pomeni, da Marx svojino fetišizira. Stroji sami torej ne bodo svojina, temveč združeni delavci bodo vzpostavili do njih odnos kot do svojih, kar v okviru Marxove znanosti zgodovine kot smo videli, pomeni, da bodo združeni delavci bivali dvojno, namreč objektivno v opredmetenosti totalitete svojih moči v strojih oz. v moderni tehniki in subjektivno kot živo delo. To seveda obenem zahteva odpravo **dominacije** kapitala in s tem odpravo razcepljenosti družbe, ko združeni delavci nastopajo kot **subjekt** proizvodnje in avtomatičnih proizvodnih sredstev. Združeni **delavci** pa **so** združeni in **so** subjekt le po svojih generalnih močeh ali zmožnostih, tj. predvsem po generalnem intelektu in generalnih **delovnih** (proizvodnih) zmožnostih, ne pa po svojih od tradicije izvirajočih omejenostih (nacionalnosti, veri, ideologiji, itd., itd.). Toda kljub vsemu temu je strežba avtomatičnim sistemom mašinerije še vedno neogibna. Z njo pa je vsak teh združenih delavcev **sedaj** v svojem gibanju faktično določen od samogibne mašinerije, je nji podrejen in njegova dejavnost je reducirana na zgolj abstrakcijo dejavnosti, njegovo delo je **nečloveško.** Marx to seveda vidi, saj je očitno, da ta »težava« ne leži zgolj na kapitalu, ampak je lastna avtomatični mašineriji sami, takorekoč strukturna možnost modernih proizvodnih sistemov (= »sredstev«).

Rešitev tega problema išče Marx zato v smeri razlikovanja takoimenovanega carstva nujnosti in carstva svobode na podlagi ločitve nujnega delovnega časa in prostega časa, večanja prostega časa in manjšanja nujnega delovnega časa z razvojem produktivnih sil in predvsem avtomatičnih proizvodnih sredstev. Nujni delovni čas se bo razen tega zelo zmanjšal že s tem, ko bo nujno delo enakomerno porazdeljeno na vse člane družbe, ker bodo brezdelni razredi odpravljeni. Marx pravi o tem:

»**Ustvarjanje mnogo razpoložljivega** časa zunaj nujnega delovnega časa za družbo sploh in za vsakega njenega člana (tj. prostor za razvoj polnih proizvodnih sil posameznika, zato tudi družbe) ... da bi se delovni čas za celotno družbo reduciral na padajoči minimum in tako sprostil čas vseh za njihov svobodni razvoj. (...) Ko si delavska množica sama prisvoji svoj višek dela — ... bo imelo po eni strani nujno delo svojo mero v potrebah družbenega individua, po drugi strani razvoj družbene proizvodne sile tako hitro naraščal, da raste razpoložljivi čas vseh, čeprav je proizvodnja sedaj preračunana na bogastvo vseh. Zakaj dejansko bogastvo je razvita proizvajalna sila vseh individuov. Mera bogastva potem nikakor ni več delovni čas, temveč razpoložljivi čas«. (Gr. 595—6).

Toda, če je dejansko bogastvo razvita proizvajalna sila vseh individuov, se to v **modernem** smislu godi le tako, da človek s svojim generalnim intelektom kot modernimi empiričnimi znanostmi in preko njihovega opredmetenja v moderni tehniki obvlada in gradi **totaliteto**

svojih moči in zmožnosti. Mar ni sedaj šele tak individuum kot moderna razvita proizvajalna sila: poenostranjen, enodimenzionalen, samozasvojen in prisvojen, preračunljiva pritiklina načrtno preračunanih naprav **svojega** generalnega intelekta? Kolikor več razpoložljivega časa nad nujnim delovnim časom tak človek ima, toliko več ga — po Marxu samem — ob totalni re-kreaciji rabi za »svobodni razvoj« svoje proizvajalne sile, ki je moderna empirična znanost (generalni intelekt) in moderna tehnika.[3]

Moderni človek moderne znanosti-tehnike je v vseh svojih neštetih dimenzijah, tj. močeh, zmožnosti itd. **enodimenzionalen:** pogoji celotnega družbenega življenjskega procesa, ne le proizvodnja, pridejo pod kontrolo generalnega intelekta in so **preustvarjeni** ali **preoblikovani** njemu primerno. Generalni intelekt, s katerim je moderni človek bistveno zlit (v adiafori z njim), ki je dejanski kot moderna znanost-tehnika, vzpostavlja in pusti veljati samo še en sam odnos **do vsega in vsakega kot edino veljaven odnos,** namreč ravno znanstveno-tehnični odnos. Kaj ta odos nosi, smo videli v prejšnjem poglavju (3.5.1). Od vsega drugega je moderni človek docela streznjen.

Kakor je namreč od Marxa kot generalni intelekt označena moderna empirična znanost generalna, tj. stvar **rodu,** na že prikazan način (glej prejšje poglavje), tako so tudi stroj, avtomatični sistem mašinerije, sploh moderna tehnika in z njo moderna tehnična proizvodnja **generalni,** vsako mejo in omejenost človeka presegajoči tako po svoji konstrukciji in delovanju, kakor tudi po svoji dejanski rabi.

Problem, ki o njem sedaj govorimo, ne leži na kapitalu niti ni rešljiv z razlikovanjem nujnega delovnega časa in razpoložljivega časa ter s sproščanjem vse več razpoložljivega časa, zakaj v obeh časih se **dogaja** bistveno **isto,** oba sta izpolnjena z bistveno isto vsebino, namreč z izkazovanjem bistvenih moči ali proizvodnjo v najširšem epohalno-modernem smislu, tj. zadovoljevanje človekove prirodne potrebe do dela. Marx govori o tem v Kapitalu in pravi, da je

»... tisti del družbenega delovnega dneva, ki je potreben za materialno proizvodnjo, toliko krajši, in tisti del, ki se pridobi za svobodno duhovno in družbeno dejavnost posameznika, toliko večji, kolikor bolj je delo enakomerno razdelejno med vse za delo zmožne člane družbe in kolikor manj more ena plast družbe odrivati prirodno potrebo dela od sebe in jo valiti na drugo plast. Absolutna meja za krajšanje delovnega dneva je v tem smislu podana s tem, da je delo splošno.« (K. 595).

Ta absolutnna meja razmejuje dva **vedno** sovisna si carstva, namreč carstvo nujnosti in carstvo svobode. Ta dva carstva ne stojita v odnosu kakega historičnega zaporedja, temveč sta **epohalno** sovisna in neločljivo sopripadna v isto.

Kaj je človekova »prirodna potreba dela?« Na to vprašanje odgovarja Marx že v svojih zgodnjih delih in o tem smo dovolj obširno govorili. Človek je tu po svojem **bistvu,** tj. po **svoji prirodi** skušen kot proizvajalno-prisvajalna moč, ki je kot taka dejanska le v **izkazovanju.** »Prirodna potreba dela« je torej izkazovanje svoje človeškosti. Delovno, proizvodno izkazovanje te človeku bistvene proizvajalno-prisvajalne moči v totaliteti je tu potrjevanje človeškosti in njen pogoj. Glede na takó skušeno človeškost je »absolutna meja za krajšanje delovnega dneva... podana s tem, da je delo splošno«. To pomeni dvoje: 1. delo je splošno, ko vsak član človeške skupnosti sorazmerno z drugimi in primerno svojim zmožnostim izkazuje svojo proizvajalno moč ali zmožnost, zadovoljujoč tako svojo »prirodno potrebo dela«, tj. potrjujoč svojo človeškost; če delajo le nekateri, da drugi ne bi delali, je to nečloveško ne le zato, ker so sedaj prvi izkoriščani po drugih in tako razčlovečeni, temveč tudi zato, ker so tudi ori drugi (izkoriščevalci) sami po svojem ne-delu tj. neizkazovanju svojega človeškega bistva, razčlovečeni — seveda na poseben način glede na prve; 2. delo je splošno obenem v tem smislu, da je pač ta človeškost sama **splošna** tj. **generalna,** pripadna vsem članom človeškega **rodu.**

Če sedaj v navedeni Marxovi misli gledamo na ono drugo stran, onstran absolutne meje nujnega in torej **potrebnega** (tudi v smislu

[3] Nastajajo znanstvene raziskovalne in univerzitetne institucije, kjer se vse več in več individuov družbe posveča samo še »svobodni« kreaciji svojega generalnega intelekta. To je svobodni ali razpoložljivi čas moderne družbe. Itd.

zadovoljevanja potrebe po delu) dela, tj v carstvo »svobodne, duhovne in družbene dejavnosti posameznika« (torej vsakega in vseh v skupnosti), najdemo spet načelno natančno isto kot v carstvu nujega potrebnega dela: izkazovanje bistvenih moči človeka, potrjevanje lastnega človeškega bistva, ki ima sedaj začaj **svobodne ustvarjalnosti.** Carstvo nujnega in potrebnega dela je izkazovanje bistvenih moči v proizvodnji; je **delo**, ki ga karakterizira nujnost in potrebnost. Carstvo svobodne ustvarjalnosti je prav tako izkazovanje bistvenih moči v proizvodnji; je delo, ki ima značaj potrebnosti in svobodnosti. Oboje je kotrolirano od generalnega intelekta in njemu primerno preustvarjeno. Oboje spada nerazločljivo skupaj. Oboje je nerazločljiva, čeprav v sebi razlikujoča se enotnost nujne in svobodne dejavnosti subjekta.

Kaj misli Marx o delu v tem smislu, lahko razberemo iz naslednjih stavkov:

»Delal boš v potu svojega obraza! je bilo prekleństvo, ki ga je dal Jehovah Adamu na pot. In kot prekletstvo jemlje delo Adam Smith. 'Mirovanje' se zdi kot primerno stanje, kot identično s 'svobodo' in 'srečo'. Da ima individuum v svojem normalnem stanju zdravja, moči, dejavnosti, spretnosti, ročnosti tudi potrebo po normalni porciji dela, in po odpravi mirovanja, se zdi, da je A. Smithu docela tuje. Vsekakor se prikazuje mera dela samega kot vnanje dana, po smotru, ki ga je treba doseči, in ovirah, ki jih je treba premagati za doseganje smotra z delom. Da pa je to premagovanje ovir na sebi udejstvovanje svobode — in da, dalje, vnanji smotri izgubijo videz zgolj vnanje prirodne nujnosti in da so postavljeni kot smotri, ki jih individuum sam šele postavlja — torej kot samoudejanjanje, samoopredmetenje subjekta, zato realna svoboda, katere delovanje je ravno delo, tega. A. Smith prav tako ne sluti.« (Gr. 505, v. 1—16).

V nadaljevanju Marx sicer dodaja, da je glede na vnanje prisiljeno delo, kamor prišteva tudi mezdno delo, tj. delo v procesu proizvodnje kapitala, mirovanje zares videti kot »sreča« in »svoboda«. Vendar kot vemo Marx to historično obliko prekletstva dela zvaja na kapital, ne pa na delo samo niti ne na samo možnost avtomatičnega sistema mašinerije kot sredstva dela. Opozorili pa smo že na to, da tehtnejši problem leži — ne na kapitalu, temveč — na strukturnih možnostih samih »avtomatičnih« sistemov mašinerije. S tem pa kapitalskega zasužnjenja dela ne zanikamo, temveč trdimo le, da ima problem dvojnega prikazovanja moderne tehnike strukturno globlji izvir in ga ni mogoče zvesti na nasprotje kapitala in dela.

Za tok našega premisleka je sedaj pomembna navedena Marxova postavka, da je premagovanje ovir (nujnosti) z delom pri doseganju smotrov na sebi udejstvovanje svobode, samoudejstvovanje in samoopredmetenje ter da je vnanja prirodna nujnost smotrov dela zgolj videz, ker te smotre postavlja sebi subjekt sam in je v tem njegova realna svoboda, katere delovanje je ravno delo. Prav obravnavano takoimenovano nujno potrebno delo (ki nosi »carstvo nujnosti«) s tem izgubi ta videz tuje nujnosti in je s svobodno dejavnostjo subjekta kot táko že po njem samem postavljeno, je njegova lastna nujnost, tj. ravno realna svoboda. Delovanje te svobode je **delo**, proizvodnja. Ta je v svoji moderni razviti obliki znanstveno-tehnična. Nuja, ki ji je subjekt v tej proizvodnji podrejen, je torej njegova lastna nujnost, nujnost subjekta in ta nujnost **je** svoboda.

Človek je kot dejanski subjekt enotnost nujne in svobodne dejavnosti.[4] Človek!? Kateri človek je tu mišljen? **Človek generalnega intelekta (moderne empirične znanosti) in generalne proizvajalnoprisvajalne zmožnosti ali dela; človek** moderne znanosti-tehnike, bistveno enodimenzionalni epohalni-moderni človek. Kdo je faktično tak človek? Sodobno rečeno: **nihče.** Zakaj ono generalno je epohalno-moderna, torej zgodovinska **človeškost**, moderno epohalno-zgodovinsko **bistvo**, epohalna moderna **določenost** (lik, idea) človeka, ne pa kateri koli faktični človek sam. In ta neznatni »pred-epohalni« človek je že vnaprej osvojen in zasvojen po takem svojem bistvu, ker v svoji bistveni določenosti proizvodno že je **dejavnost**: totaliteta izkazujočih se moči, zmožnosti. Človek je po svojem bistvu osvojen tako za ono nujno kakor za svobodno dejavnost, ne da bi mogel

[4] Ni težko v tej misli zagledati centralno temo dedukcije subjekta v filozofiji nemškega klasičnega idealizma, najprej sistematično izvedeno v Schellingovem »System des transzendentalen Idealismus«. Marxova kritika novoveške filozofije in predvsem njene dovršitve v sistemih nemškega klasičenga idealizma izhaja iz **epohalne radikalizacije** njenega principa, namreč svobodnega samokreativnega subjekta kot bistva človeka, ne pa iz zavrnitve tega principa.

brez ostanka poiti v taki dejavnosti. Vendar moderni človek biva zase v adiafori z obojim, v zlitosti s svojim epohalnim-modernim bistvom.

Dvojno prikazovanje moderne tehnike same v obzorju moderne ni rešljivo. Rešitev tega problema, ki očitno ni kaj zgolj teoretičnega, tudi ni kaka teorija, temveč je v spremembi človekovega odnosa do moderne proizvodnje in s tem do moderne tehnike; spremembi, ki je možna le, če sprejme človek poslanstvo drugačne človeškosti. Videti je, da **sodobna** proizvodnja nosi pečat takega poslanstva. Vendar kaj je sodobna proizvodnja? Je še vedno **delo** v strogem epohalno-modernem smislu? In kaj je sodobna tehnika, če je ne moremo več njenemu bistvu primerno prikazovati v luči sredstvenosti in avtomatičnosti?

Vsekakor proizvodnja ni nekaj od moderne tehnike ločenega, kar potem tehniko »uporabi«. **Moderna in sodobna proizvodnja je delujoča znanost-tehnika sama.** Če gledamo z Marxovega vidika, je moderna tehnika **dejanska** le v svoji **rabi**, torej kot delujoča v proizvodnji, ki je s tem moderna tehnična proizvodnja. Ni namreč isto, gledati na moderno tehniko kot nekakšno od proizvodnje ločeno »avtomatično« mašinerijo, ki jo proizvodnja ali delo »uporablja«, ali pa gledati jo v njenem dejanskem teku kot moderno tehnično proizvodnjo sámo. Moderna tehnika **je dejanska** samo kot moderna **proizvodnja**. Proizvodnja se v obzorju moderne kaže kot **delo**, proizvodnja je delovni proces. Proizvodnja kot delo pa pri Marxu ni mišljena le kot kako sredstvo. Videli smo, da Marx izrecno kritizira jemanje dela zgolj kot vnanjega sredstva, saj je osnovni značaj dela v obzorju moderne **izkazovanje** in torej potrjevanje **človeškega bistva**, ne pa le sredstvo. To seveda, da **delo samo** ni sredstvo, temveč izkazovanje bistva, ravno pomeni, da pa so delovna orodja, priprave, mašinerija, tehnika **sredstva** in samo sredstva. Vendar, če je proizvodnja ali delo delujoča znanost-tehnika sama, je prikazovanje le-te v luči sredstvenosti očitno spet problematično. Tako smo v epohalni blodnji. Vedno znova vstaja vprašanje: Kaj je moderna oziroma sodobna tehnika, če je postalo njeno prikazovanje v luči sredstvenosti in avtomatičnosti vprašljivo, če se nakazuje problematičnost njene instrumentalno-antropološke določenosti?

Toda dandanes se mnogim zdi táko vprašanje, namreč vprašanje **»kaj nekaj je«**, odveč, neplodno, nepotrebno, metafizično. Strukturna možnost takih ugovorov leži na ustroju generalnega intelekta (moderne empirične znanosti) in človekovi **zlitosti** z njim, na tej adiafori ali na taki kon-kretnosti modernega človeka. Takega ugovora ni mogoče zgolj zavrniti, ker ima krog svoje lastne veljave. Vendar zunaj tega kroga je postal brez teže.

Ivan Urbančič